

Relativt *som* i grammatisk, historisk og geografisk belysning

Karen Margrethe Pedersen
Københavns Universitet

I de traditionelle dialekter kan relativsætninger have varierende udfyldning af konjunktionalpladsen og subjektpladsen, såvel intra- som interdialektalt. I relativsætninger, hvor fællesleddet er subjekt, finder man således:

der var en fisker	[-]	der	hed Peter
	at	der	hed Peter (ikke i dele af Jylland)
	te/de	der	hed Peter (kun Jylland)
	da	der	hed Peter (kun Nordjylland)
	hvad	der	hed Peter (kun Sønderjylland)
	som	[-]	hed Peter
	som	der	hed Peter
	som	han	hed Peter (kun Bornholm)
	at	han	hed Peter (kun Bornholm)

Jeg ser her bort fra relativ-sætninger indledt med *hv*-ord, undtagen sætninger med det sønderjyske *hvad*. Sønderjysk *hvad* har de samme funktioner som det relative *som*. Det er et oversættelseslån fra nedertysk.

Jeg ser også bort fra sætninger som *der var en fisker hed Peter* og *der var en fisker og hed Peter*, idet jeg ikke anser *hed Peter* og *og hed Peter* for relativsætninger. (K.M. Pedersen manus vedr. dialektsyntaks, til en ny *Dansk Sproghistorie*).

Som man kan se i skemaet, kan konjunkionalpladsen være tom, eller den kan være udfyldt af én af konjunktionerne *at*, jysk *te/de*, nordjysk *da*, sønderjysk *hvad* og endelig *som*.¹

Subjektspladsen kan være tom eller den kan være udfyldt af subjektsvikaren *der* – eller i bornholmsk af et personligt pronomen, her *han* (*som han hed Peter* eller *at han hed Peter*). Den bornholmske konstruktion er beskrevet i K.M. Pedersen 2009.

Det påfaldende ved skemaet er, at det kun er *som*, der tillader tom subjektsplads. Alle andre konjunktioner følges af udfyldt subjektsplads.

Man kunne nu overveje, om *som* kunne stå på subjektspladsen og dermed fungere som pronomen (i overensstemmelse med en ældre grammatisk tradition). *Som* og *der* ville da stå på samme plads:

der var en fisker	[-]	der	hed Peter
	[-]	som	hed Peter

Men det er ikke muligt, for man kan ikke indsætte en konjunktion før *som*:

der var en fisker	at	der	hed Peter
	*at	som	hed Peter

Aage Hansen (1967:442) anfører ganske vist et belæg på *at som* fra den københavnske forfatter Soya, men det bekræftes ikke af andre kilder. Hvis *at som* hørte til ældre lavkøbenhavnsk, ville det uden tvivl være registreret i Brink og Lund 1975, men de har det ikke. Jeg anser det for at være et eksempel på “overdrevet”, hyper(u)korrekt lavkøbenhavnsk.

At som findes ikke, men det gør *som at* – med indre *at*, som Lars Heltoft har kaldt det, senest i Heltoft og Hansen 2007. Indre *at* optræder hyppigst i sætninger, hvor fællesleddet er objekt (1), men kan også forekomme i sætninger, hvor fællesleddet er subjekt (2) og (3), eller med tom subjektsplads (4):

¹ Konjunktionernes oprindelse og udbredelse er beskrevet i K.M. Pedersen (under udg.): *Relative konjunktioner i danske dialekter*.

Relativt som i grammatisk, historisk og geografisk belysning

- (1) *så går der en bil som at sygekassen betaler*
- (2) *(det blev solgt?) ja til de andre som at der skulle bygge jo*
- (3) *det er en gammel tømmermand som at han er firs (Bornholm)*
- (4) *der var en ung bonde dernede som at [-] var meget interesseret i det*

Der er således ingen tvivl om, at *som* må stå på konjunkionalpladsen.

Forklaringen på *som* med tom subjektsplads må søges i sproghistorien. Det er ganske enkelt et relikv fra gammeldansk I den gammeldanske periode havde man tre forskellige relative konjunktioner: *ær*, *thær* (der) og *som*. I sætninger, hvor fællesleddet var subjekt, var subjektspladsen altid tom. Konjunkionalpladsen kunne også være tom, men så var sætningen alligevel markeret som ledsætning ved at have relativ kile:

- (5) *æn hinum scal bætæ ær sar fic* (Skånske Lov B74: <108>, ca. 1250)
men til hin skal (man) bøde ær sår fik
- (6) *the øghæn, thær wærk hauæ* (Lægebogen Am187:253, ca. 1400)
de øjne, der værk har
- (7) *en gardh som gifuer tw pund korn til landgilde*
(diplom 5/10 1406, fra Stevns)
en gård som giver to pund korn til landgilde
- (8) *føthær man the diur [-] af blithæ naturæ æræ*
(Skånske Lov B74: <104>)
opføder en mand de dyr af blid natur er

De tre konjunktioner kan alle forekomme i sætninger, hvor fællesleddet er subjekt, objekt og styrelse. Sætninger, hvor fællesleddet er subjekt er illustreret i (5) – (7) ovenfor. De øvrige typer kan illustreres med sætningerne (9) – (14) fra de samme kilder:

- (9) *at thæt samma ær sant ær hin sor* (Skånske Lov B74: <108>)
at det samme er sandt ær hin svor
- (10) *fore hinum ær han lægthi iarn ofna* (Skånske Lov B74: <137>)
for hin ær han lagde jern på
- (11) *stenen, thær thu hauer i thek* (Lægebogen Am187:521)
Stenen, der du har i dig
- (12) *thæn, thær bloth løpær af* (Lægebogen Am 187:2626)
den der blod løber af

Karen Margrethe Pedersen (KU)

- (13) *then halfue gardh i Hafneløue som iæk fik aff Anders Nielssen*
(diplom 1406)
den halve gård i Havnelev som jeg fik af Anders Nielsen
- (14) *then gardh som Pauel i Lund boor wt i* (diplom 1406)
den gård som Paul i Lund bor udi

Forholdet mellem de tre konjunktioner *ær*, *thær* og *som* er kronologisk og geografisk. Det kronologiske forløb i gammeldansk (1100-1525) er beskrevet af Diderichsen (1938), og mere detaljeret af Brøndum-Nielsen (1965). I grove træk ser det således ud:

indtil 1300: *ær* (især i skånske kilder)
thær
efter 1300: *thær*
som (tidligst i skånsk, dominerende fra omkr. 1425)

I den ældste periode har vi konjunktionerne *ær* og *thær*. Konjunktionen *ær* findes især i gamle skånske håndskrifter. *Ær* går af brug, mens *thær* lever videre. Efter 1300 dukker relativt *som* op, antagelig dannet ved omtolkning af sammenlignende *som*. I svensk kan man finde eksempler på relativt *som* allerede omkring år 1000, og Diderichsen antager, at relativt *som* har bredt sig fra svensk til dansk, altså fra øst mod vest.

Ifølge Diderichsen blev *som* dominerende i skriftsproget fra omkring 1425 til omkring 1750, hvor *der* bliver dominerende. Men Diderichsen overser mærkeligt nok, at det gammeldanske *der* er forskelligt fra det nydanske *der*. Det gammeldanske *der* er en konjunktion, mens det nydanske *der* er subjektsvikar. Det nydanske *der* kan ikke optræde i sætninger, hvor fællesleddet er objekt eller styrelse, som i sætning (11) og (12) ovenfor. Det gammeldanske *der* og det nydanske *der* står således på hver sin plads i sætningsskemaet:

gammeldansk:	the øghæn	der	[-]	wærk hauæ
nydansk:	de øjne	[-]	der	har værk

Jeg har forsøgt at bestemme, hvor længe *der* var i brug som konjunktion, dvs. hvor længe man kan finde *der* i sætninger, hvor fællesleddet er objekt eller styrelse. Kalkars yngste belæg er fra bibeloversættelsen

Relativt som i grammatisk, historisk og geografisk belysning

1647. Men det kan være en ren kalkering efter bibeloversættelsen 1550. Jeg har i stedet søgt i “Renæssancens Sprog i Danmark”, et tekstkorpus på Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs hjemmeside, dækkende perioden 1500-1700. Det yngste eksempel heri er fra 1618:

- (15) *iblant dem, der jeg opregne kand, er ..*
(Arreboe: Hexaameron 1618:23)

Det relative *der* går altså af brug i 1600-tallet, mens det relative *som* bevares. Fra 1600 og frem konkurrerer *som* ikke med *der*, men med tom konjunktionalplads - og i dialekterne med visse andre konjunktioner, jf. ovenfor.

Som bevarer i hele perioden sin mulighed for at følges af tom subjektspads. Men i og med, at *der* ændrer funktion, bliver det også muligt for *som* at følges af subjektssvikaren *der*. Det ældste belæg i “Renæssancens Sprog i Danmark” på *som* fulgt af subjektssvikaren *der* er fra 1611:

- (16) *det, som der giffuer Forfarenhed* (dvs. erfaring, kundskab)
Naar Mand til Mands monne bliffue
(Claus Christoffersen Lyschander: Den Calmarske Triumph
1611: 14)²

Kombinationen *som der* er aldrig blevet almindelig i dansk. I et korpus med traditionelle dialekter har jeg kun fundet 9 eksempler på *som (at) der*; mod 102 på *som [-]* med tom subjektspads. Og i det københavnske korpus BySoc er *som der* også lavfrekvent – undtagen hos en enkelt informant, en yngre middelklassemand. Man kan spørge, om det er den sproglige normering, der har bremset brugen af *som der*. Det kan måske ikke udelukkes, når det drejer sig om moderne københavnsk *som* i korpus BySoc, men det er meget usandsynligt, når det drejer sig om de traditionelle dialekter, der på mange andre måder afviger fra det normerede sprog.

² Der er mange tidligere belæg på kombinationen *som der/thær*, men det er med adverbiet *dér* i relativ kile-konstruktion.

Jeg vil nu se på den geografiske udbredelse af *som*. Ifølge Diderichsen bredte *som* sig fra øst mod vest. Og *som* blev dominerende i skriftsproget indtil omkring 1750, hvorefter konjunktionsløse relativsætninger blev almindelige. Diderichsen antager imidlertid, at denne dominans af *som* var et skriftsprogsfænomen – et modelfænomen inden for skriftsproget – mens talesproget foretrak konjunktionsløse sætninger i hele perioden.

Ser vi nu på fordelingen i de traditionelle dialekter – som den fremtræder i båndtekster – så viser der sig et interessant mønster.³

Relativsætninger hvor fællesleddet er subjekt

	i alt	% med [-]	% med som	% med at/te/de	% med hvad
Bornholm	88	49	49	2	-
Sjælland	96	69	31	0	-
Fyn	70	60	19	21	-
Vestjylland	141	80	14	6	-
Østjylland	129	91	2	7	-
Nordjylland	63	98	0	2	-
Sønderjyll.	93	68	2	2	28

I første kolonne anføres dialektområderne, i anden kolonne det samlede antal relativsætninger, hvor fællesleddet er subjekt, og i de følgende kolonner anføres procenten af sætninger indledt med tom konjunktionsplads [-] og med konjunktionerne *som*, *at/te/de* og *hvad*.

Læses tabellen vandret, ser man således, at de bornholmske tekster har 88 relativsætninger i alt, hvor fællesleddet er subjekt. 49 % heraf er indledt med tom konjunktionalplads, 49 % er indledt med *som*, og 2 % er indledt med *at*.

Subjektspladsen er ikke medtaget i skemaet. Generelt gælder det, at subjektspladsen er tom efter *som*, men udfyldt af *der* i de øvrige tilfælde. Der er dog enkelte eksempler på *der* efter *som*, det vil sige på *som der*. Der er ingen eksempler på personligt pronomen på subjektspladsen, således som man kan finde det i ældre bornholmsk.

³ Teksterne er hentet fra det interne tekstkorpus ved Afdeling for Dialektforskning, og de udgøres af transskriberede båndoptagelser. Ved Nordjylland forstås Jylland nord for Limfjorden.

Tom konjunkionalplads har højest frekvens i alle dialekter. Fra 49 % til 98 % af sætningerne har tom konjunkionalplads.

Konjunktionen *som* har meget forskellig frekvens. Fra 49 % på Bornholm til næsten fravær i Jylland. Vestjylland har dog en overraskende høj frekvens sammenlignet med det øvrige Jylland. Der er 7 vestjyske tekster i mit korpus. De 5 viser samme mønster som teksterne fra det øvrige Jylland: De har ingen eller kun få forekomster af *som*. Men de 2 har til gengæld høj frekvens af *som*. Jeg har ingen forklaring på denne afvigelse. De to fortællere er fra hver sin ende af Vestjylland (Ørslevkloster og Hodde), og de svarer aldersmæssigt til de øvrige jyske fortællere.

I sætninger, hvor fællesleddet er objekt eller styrelse, finder man det samme mønster bortset fra, at frekvensen af *som* er noget højere i Jylland og på Bornholm, mens frekvensen af *som* er noget lavere på Sjælland.⁴

Betragter man skemaet, så ser det ud til, at Diderichsen har ret, når han antager, at tom konjunkionalplads foretrækkes i talesproget. Men talesproget er mere forskelligartet end antaget af Diderichsen. Bornholmsk har kun 49 % sætninger indledt med [-], mod 49 % indledt med *som*. Fynsk har 60 % indledt med [-], mod 40 % indledt med *som* eller *at*. Men Nordjysk har 98 % indledt med [-], og kun 2 % indledt med en konjunktion (*te/de*).

Den geografiske fordeling af *som* ser ud til at følge det gammeldanske mønster: *som* kom fra øst og spredte sig mod vest, og de traditionelle dialekter har højest frekvens af *som* mod øst og lavest mod vest.

Diderichsen gør opmærksom på, at også jyske skribenter havde dominerende brug af *som* i perioden 1425-1750. Det gælder fx for Peder Palladius og Anders Sørensen Vedel. Og jeg kan tilføje, at det også gælder for 1600-tallets jyske tingskrivere fra Skast herred (i Vestjylland), Hvetbo herred (i Nordjylland) og Brusk herred (i Østjylland).

Spørgsmålet er nu: Havde de jyske skribenter også høj frekvens af *som* i deres talesprog, eller var det et rent skriftsprogsfænomen som

⁴ I parentetiske sætninger af denne type, kan man ikke udelade konjunktionen. Men parentetiske relativsætninger er sjældne i talesprog, og ved store stikprøveundersøgelser i teksterne har jeg ikke fundet nogen overhovedet.

Karen Margrethe Pedersen (KU)

antaget af Diderichsen? Hvis det hørte til jysk talesprog i 1500- og 1600-tallet, så må *som* være gået af brug i jysk i perioden 1650-1850. Hvis det derimod var et rent skriftsprogsfænomen, så har vi en ubrudt tradition i jysk for manglende *som*.

Problemet er, at vi ikke har adgang til talesproget i 1500- og 1600-tallet. Vi har kun skriftlige kilder, og i og med at de skrivende har lært at skrive, har de også lært skriftsprogets konventioner.

De tre tingskrivere fra Vestjylland, Nordjylland og Østjylland var ganske vist ikke højt uddannede, og de har en del dialektale træk i deres sprog, men sætningsbygningen er klart præget af en skriftlig stil, undertiden en formel, juridisk stil.

Det nærmeste vi kan komme på talesproget i 1600-tallet er måske de replikker, der optræder sporadisk i tingbøgerne, især i Skast Herreds Tingbog. Og dér finder man relativt *som*:

.. oc hand greb fatt paa mig oc sloug mig ilde met en steen, som hand haffde i hans haand, og som min hustru kom thil oc ville wndfrj mig fra hanem, greb hand hinder fatt oc sloug hinder nogle gange imod iorden oc røgte hinder i hindis haar (Skast Herreds Tingbog 5. april 1636)

Replikken stammer fra selve retsmødet. Det er sagsøgerens beskrivelse af hændelsesforløbet. Andre replikker er derimod gengivelser af, hvad der blev sagt under hændelsesforløbet. Det gælder den følgende replik. Niels Christensen er gået ind i Maren Clausens fåresti og har taget hendes vædder. Hun var selv til stede, da det skete, og hun forklarer på tinget, at hun sagde:

Huor wilt du hen met den roneweder. Det er min ... , oc her stander hanss moder i stjen, som haffuer fød hanom (Skast Herreds Tingbog 10. april 1638)

Replikkerne ser autentiske ud, og man kan ikke afvise, at de faktisk har lydt sådan. Men man skal lægge mærke til, at de ikke kan være helt ordret gengivet, for de talende har ganske givet ikke sagt *i jorden* og *i stien*, men *i æ jord* og *i æ sti* med foransat artikel. Det har åbenbart været for langt fra skriftsprogsnormen for tingskriveren. Og så skal man huske, at teksten i tingbogen er en renskrift, som skriveren har nedskrevet

Relativt som i grammatisk, historisk og geografisk belysning

efter tinget (jf. indledningen til Skast Herreds Tingbog 1636:XIIIf.). Han må have taget fyldige noter under selve tinghandlingen, men han har næppe stenograferet.

Jeg må konkludere, at jeg ikke kan afgøre, om relativt *som* har været brugt i jysk talesprog i 1600-tallet.

Men så er der endnu en krølle på historien, og den handler om relativt *som* i adverbielle stedssætninger, svarende til *hvor* i moderne dansk.

Det relative *som* i stedssætninger er lige så gammelt som det relative *som* i adjektiviske sætninger, dvs. fra omkring 1300 (jf. Lollesgård 1920:76ff). I den gammeldanske periode konkurrerer stedskonjunktionen *som* med stedskonjunktionerne *thær* og *hvar/hvor*; jf. følgende belæg fra omkring år 1300:

- (17) *nokor stath a marko sum han hauir sat spiut sit*
(Skånske Lov Am 28:28¹⁷)
et sted på marken som han har sat spyd sit
- (18) *a land thær the bo* (Flensborg Stadsret:115)
på landet der de bor
- (19) *ok varæ sithæn huar han uil* (Skånske Lov Am 28:12²⁹)
og være siden hvor han vil

Som bekendt bliver det *hvor*, der sejrer i dansk, mens *der* sejrer i svensk.

Kalkars Ordbog har mange belæg på *som* i denne funktion fra 1400- og 1500-tallet, og der er belæg fra alle dele af landet. Kalkar citerer jyden Peder Palladius og sjællænderen Christiern Pedersen, og jeg har selv fundet belæg hos fynboen Hans Tausen.

Man kan nu spørge, om dette *som* også er et rent modefænomen inden for skriftsproget, mens talesproget foretrak de øvrige stedskonjunktioner. Det kan jeg sige klart *nej* til. Stedskonjunktionen *som* blev også brugt i talesproget. Det fremgår af den geografiske udbredelse i de traditionelle dialekter. Man finder stedskonjunktionen *som* på Bornholm, i Nord-, Vest- og Sønderjylland og sporadisk i Østjylland. Det er en typisk reliktdistribution: *som* må have været udbredt som stedskonjunktion i alle dialektområder, men er kun bevaret i yderområderne.

Karen Margrethe Pedersen (KU)

Jeg har set på forekomsten i Nordjylland. Og her har jeg fundet belæg i en række kilder af forskellig alder, lige fra 1600-tallet til slutningen af 1900-tallet:

- (20) ... *oc kiendes ved de asteder (åsteder) som de tørffue er graffuet*
(Hvetbo Herreds Tingbog 2.7.1631)
- (21) ... *de stæder, som de af gammel tid hafver staaet*
(landbyvedtægt 1736, Danske Vider.2: 268)
- (22) *du står dér som a skal spytte* (J.M. Jensen 1897-1902: § 484)
(talemåde, der betyder 'du står i vejen')
- (23) *vi havde sådan en stor klit som te æ kør gik løse⁵*
(lydoptagelse 1948, Uggerby sogn)
- (24) *det er dér som nu skolen den ligger*
(lydoptagelse 1974, Børglum sogn)

Relativt *som* i stedssætninger har altså en ubrudt tradition i nordjysk, og der er ingen tvivl om, at det hører til talesproget.

Men man kan ikke slutte heraf, at det relative *som* i adjektiviske relativsætninger også har hørt til talesproget, for de to funktioner af *som* behøver ikke at følges ad, som det klart fremgår både af de traditionelle jyske dialekter og af moderne rigsmål.

Tekster

Brusk Herreds Tingbog 1661, transskriberet 1994 af I.C. Højensgaard, udg. på Peter Skautrup Centrets hjemmeside, www.jysk.au.dk/publikationer.

Flensborg Stadsret [ca. 1300], i *Danmarks Gamle Købstadlovgivning* bd. 1, udg. 1951 af Erik Kroman for Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Hvetbo Herreds Tingbog 1631, 1632 og 1633, transskriberet 1993-94 af I.C. Højensgaard, udg. på Peter Skautrup Centrets hjemmeside www.jysk.au.dk/publikationer.

Lægebogen Am 187, udg. 1886 af Viggo Såby. Universitets-Jubilæets Danske Samfund.

Skast Herreds Tingbog 1636-1640, bd. 1-4, udg. 1954-1965 af Udvalget for udgivelse af kilder til landbobefolkningens historie, ved Poul Rasmussen.

⁵ Eksemplet har indre *te*, der i jysk svarer til indre *at* i andre dialekter.

Relativt som i grammatisk, historisk og geografisk belysning

Renæssancens Sprog i Danmark, et tekstkorpus (med ordbøger og tekster) på Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs hjemmeside, www.dsl.dk.
Skånske Lov (efter B 74), i Nelly Uldaler og Gerd Wellejus (udg.) 1968: *Gammeldansk Læsebog*. Gyldendal. København.
Skånske Lov (efter Am 28), i P.G. Thorsen (udg.) 1853: *Skånske Lov og Eskils skånske Kirkelov*. København.
Transskriberede båndoptagelser, hentet fra det interne tekstkorpus samt fra Topografisk Samling ved Afdeling for Dialektforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet.
Danske Vider og Vedtægter. 1-5. Udg. 1904-1938 af Poul Bjerre mfl. København.

Litteratur

Brink, Lars og Jørn Lund (1975) *Dansk Rigsmål* 1-2. Gyldendal. København.
Brøndum-Nielsen, Johs. (1965) *Gammeldansk Grammatik. V. Pronominer*. Akademisk Forlag. København.
Diderichsen, Paul (1938) Über das unpersöhnliche und das relative *der* im Dänischen, i *Bulletin du Cercle Linguistique de Copenhague* 3:19-22.
Hansen, Aage (1967) *Moderne dansk* 3. Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Grafisk Forlag. København.
Heltoft, Lars og Erik Hansen (2007, manus) *Grammatik over det Danske Sprog* (under udgivelse af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab).
Jensen, J.M. (1897-1902) *Et Vendelbomåls Lyd- og Formlære*. København.
Kalkar, Otto (1881-85/1976) *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)* 1-5. Udg. af Universitets-Jubilæets Danske Samfund. København.
Lollesgaard, Johs. (1920) *Syntaktiske Studier over det ældste danske Skriftsprog (før ca. 1300)*. Nykøbing Falster.
Pedersen, Karen Margrethe (2009) Bornholmsk Dialektsyntaks, i Henrik Hovmark mfl. (udg.) *I Mund og Bog. 25 artikler om sprog tilegnet Inge Lise Pedersen på 70-årsdagen d. 5. juni 2009*. Afdeling for Dialektforskning. København:249-262.
(under udg.) *Relative konjunktioner i danske dialekter*.